

W.S.L. S/IX/7

Handwritten: 11/2/37
7.

Biblioteka
INSTYTUTU OGIAJMI P.A.B.
w Krakowie

16761

Inv. 76

Inv. 91

FIBY URSKOG
OCH
KVARNBERGS FAJANSFABRIK
AV
RUTGER SERNANDER

UPPSALA 1935

ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Handwritten: IX

FIBY URSKOG
OCH
KVARNBERGS FAJANSFABRIK

AV
RUTGER SERNANDER

UPPSALA 1935
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-A.-B.

Inledning och frågeställning.

År 1920 visade överintendenten ERIK G. FOLCKER i Nationalmusei Årsbok att på gården Kvarnberg i Vänge sn, Uppland hade från och med 1756 till och med 1795 existerat en liten fajansfabrik. Genom professor HENRIK HESSELMAN har denna till sin historia oupplösligen blivit förenad med den närbelägna Fiby urskog.

Härmed förhåller sig på detta sätt.

Som representant för Statens Skogsförsöksanstalt, vilken av Kungl. Maj:t anbefallts att avgiva ytterligare utredning, utöver den professor RUTGER SERANDER på K. Vetenskapsakademiens Naturskyddskommittés anhållan den 27 oktober 1932 avgivit, angående Fiby urskogs skogsvetenskapliga värde och det till fridlysning avsedda områdets lämpligaste begränsning, ingav professor HESSELMAN den 3 april 1934 en utredning, där en springande punkt blev fabriken inverkan på skogen. Han yttrar sig (HESSELMAN I p. 23—24) sålunda:

»På gården Qvarnberg, belägen på Fiby ägor och alldeles intill gränsen för det nu föreslagna naturreservatet, fanns åren 1756—omkring 1795 en fabrik för 'oäkta porellainer och andra från krukmakarettillverkningen skiljaktiga fina stenkärl'. Fabriken historia och därifrån utgångna kända arbeten ha närmare behandlats av överintendenten Erik G. Folcker i en uppsats 'En okänd svensk fajansfabrik', publicerad i Nationalmusei årsbok 1920. Fabriken ägdes till en början av en mantalskommisarie Anders Berggren, som dock, då han kom på ekonomiskt obestånd, måste avstå fabriken till sina kreditorer, bland vilka befann sig överjägmästaren Olof Fredrik Rudbeck, en sonson till den store Olof Rudbeck. Denne fortsatte från 1776 tillverkningen på Qvarnberg. Fabriken synes icke ha varit så liten. I taxeringslängden för lägenheten Qvarnberg i Vänge socken upptagas år 1786 tio personer, alla anställda vid fabriken. Fabriken visas av Folcker vara en avläggare av den berömda Mariebergfabriken i Stockholm.

Avståndet från huvudbyggnaden på Qvarnberg till den föreslagna gränsen för naturreservatet är endast omkring 400 m. Omkring år 1795 flyttades fabriken till Bredsjö gård i Järlåsa socken.

Det torde få anses uppenbart, att en sådan fabriksanläggning som en fajansfabrik måste ha påverkat beskaffenheten av omedelbart intill liggande skogsbestånd och detta såväl genom bete som virkesfångst.

Fabriken anläggning i mitten av 1700-talet och dess förflyttning därifrån i slutet av samma århundrade torde icke ha kunnat undgå att sätta sin prägel

på det område, som nu stundom betecknas som Fiby urskog. Detta område var för 100 à 120 år sedan en betad mer eller mindre öppen skogsmark, som senare fått växa igen utan yxans vård och ans. De kala bergen inom området voro väl då som nu glest bevuxna med tall. Fiby urskogs uppkomsthistoria är starkt kulturbetonad.»

I en annan skrift, HESSELMAN II, meddelade han resultatet av en undersökning av trädens ålder på en provyte-komplex i Fiby granskog, där en ackumulation av årsklasserna efter 1795 skulle visa en vändpunkt i skogens historia, p. 116—117:

»Trenne provytor, vardera om 0,5 hektar, ha utlagts inom en radie av 200 m från mittpunkten på granskogsmyr III. Inom provytorna ha samtliga granar (om 10 cm vid brösthöjd och därutöver) räknats och fördelats på diameterklasser. Av 733 uppräknade granar ha 243 borrats, åldersbestämts och analyserats med hänsyn till diametertillväxten. Åldersfördelningen är följande.

Åldersklass år	Antal stammar per hektar	Procent
40—59	25	5,2
60—79	69	14,2
80—99	67	13,8
100—119	204	41,7
120—139	74	15,2
140—159	24	5,0
160—179	17	3,6
180—199	6	1,2
200—219	1	0,1
Summa 487 st.		100,0 %

Åldern anger antalet årsringar vid brösthöjd. För att få åldern vid stubbhöjd bör enligt utförda provborrningar tilläggas c:a 10 år. Lägger man stubbhöjdsåldern till grund, finnas per hektar omkr. 14 st. granar om 180 år och därutöver, c:a 85 % av stammarna äro yngre än 140 år; fajansfabriken nedlades 1795.»

Det i HESSELMAN I p. 23—24 framförda postulatet om fajansfabrikens inflytande på skogen »såväl genom bete som virkesfångst» skulle stå i överensstämmelse med förekomsten av spärrvuxna granar, kandelaber-björkar och beteskadade granar. Här förelågo ock empiriska bevisen för att beståndet »uppkommit på en gammal betad hagmark, som sedan början av förra århundradet börjat växa igen». L. c. p. 23.

Så kommer (HESSELMAN I p. 23) »studiet av äldre kartor och handlingar, förvarade i kungl. landtmäteristyrelsens arkiv» som »ett kraftigt stöd» för hans uppfattning av beståndets uppkomsthistoria. Dessa kartor äro två. På den ena, BOTVEDSSONS 1635—1636, finner han gårdarna Qvarnen, Kankebo, Fiby

och Jäffsbo. På den andra, PSILANDERS, finner han å beskrivningen kartbeteckningar, som styrka honom i hans uppfattning. Särskilt vill han framhålla PSILANDERS 39 och 93: »Inom båda dessa områden får man i närvarande stund starkt intryck av att bestånden uppkommit på mer eller mindre skogbevuxen betesmark».

Detta sammanfattas i (HESSELMAN I p. 24): »Som naturreservat synes mig området vara av mindre betydande intresse» och i ett förslag att uppsöka »områden, som bättre motsvara skogens naturliga, av kulturingrepp oberörda utveckling, än vad fallet är med 'Fiby urskog'.»

För mig som Uppsala Universitets ombud i Fiby urskogs-angelägenheterna, och Växtbiologiska Institutionen, för vilka denna skog sedan ett kvartssekel tillbaka är ett viktigt objekt för forskning och undervisning, är det av yttersta vikt att inför de myndigheter, som möjligen vilja taga till godo HESSELMANS förnekande av områdets stora vetenskapliga intresse, hävda den bestämda uppfattning, som växt fram bland de många forskare som arbetat i Fiby urskog, att vi här, som jag uttrycker mig, ha en vetenskapligt och naturskyddsligt synnerligen värdefull »naturskog med talrika urskogsdrag». Skulle skogen ej naturskyddsligen reserveras — den är tillsvidare genom riksdagens beslut av 1920 och Kungl. Maj:ts beslut av den 20 augusti 1920 ställd utom exploatering —, utan, som nu Domänstyrelsen fordrar — med undantag av 3,12 har av de föreslagna 48,94 hektaren —, överlämnas åt densamma för rationell avverkning, med stöd av HESSELMANS ursprungligen på en dags skogliga studier, tillvaron av en fajansfabrik på 1700-talet vid Kvarnberg samt ett par kartbeteckningar från 1785 grundade utredning över en del av Fibyskogen, granskogen — om den andra, hällmarkstallskogen, får man blott veta att den är »en estetiskt vacker tallskog av för Upland karakteristisk typ» —, drabbas naturskyddet och forskningsarbetet vid Växtbiologiska Institutionen av en allvarlig förlust. Vi ha därför som första försvarsåtgärd genom författaren börjat en serie Fiby-publikationer, av vilka denna avhandling är den fjärde, över Fiby urskogs natur och historia:

1. Skrivelse enligt uppdrag till K. Vetenskapsakademiens Naturskyddskommitté av den 27 oktober 1932. Tryckt i n:r 2.

2. Skrivelse till Konungen angående Fiby urskog av den 14 maj 1934.

3. CARL LARSSON och RUTGER SERNANDER, »Lokalt betonade pollendiagram i den historiska växtsociologiens tjänst». Geol. Föreningens Förhandl. 1935.

Denna avhandling är som nämnt n:r 4 i serien. Som den femte kommer en mera speciell botanisk analys av granskogens utvecklingshistoria genom tiderna.

Professor HESSELMAN har i frågan framlagt tvenne skrifter.

1. Skrivelse till Konungen av den 3 april 1934. Tryckt i SERNANDER, Skrivelse p. 22—24. HESSELMAN I.

2. Fibyskogens utvecklingshistoria och pollenanalysen. Geol. Föreningens Förhandl. 1935. HESSELMAN II.

Som tredje nummer förbereder han (HESSELMAN II. p. 117) en omfattande

»analys av trädens tillväxt i förening med åldersbestämning», »som till fullo bekräftar den uppfattning, för vilken jag (H.) gjorde mig till tolk i min skrivelse till Kungl. Maj:t».

För dem, som icke ha tillfälle att taga del av min (förf.) Skrivelse och det pollenanalytiska arbetet, erinras om den i dessa publikationer införda, av kartor åtföljda karakteristiken av Fiby urskog:

»I namnet Fiby urskog ligger egentligen, som jag ofta brukar framhålla, en viss överdrift, enär den egentligen bör karakteriseras som en naturskog med talrika urskogsdrag. Redan vid upptäckten präglades emellertid namnet för starkt för att nu med fördel ändras.

Norr och nordväst om Fiby, Kånkebo och Kvarnberg i Vänge socken vidtar en milsvid obyggd. Om man från några små från Kvarnberg samt torpen Fiskartorp och Sjöberg utgående åkerlyckor, är gränsen mycket skarp. Bergmassivet söder om Fibysjön, en typisk obygdsjö, är vad vi kalla Fiby urskog. Det är skogklätt med undantag av ett antal små myrputtar. I öster är skogen vanlig uppländsk blädningsskog. Men mot väster antar den alltmer natur- och urskogskaraktär, och i detta område (plus Åholmen på västra sidan av Fibyåns utlopp ur Fibysjön) har jag utskurit reservatsområdet, det som under 24 år varit föremål för så många exkursioner och undersökningar av in- och utländningar med Växtbiologiska professuren som centralpunkt.

Noga har tillsetts att reservatet fått goda skyddskappor. I norr utgöres skyddskappan av Fibysjön, i öster och söder av barrskog. I väster ha vi myrmarken öster om Fibyån.»

Vi erinra oss att i HESSELMANS resonemang ingå trenne huvuddel:

1. Det ena är ett postulat att fajansfabriken måst utöva ett mycket stort inflytande: »Det torde få anses uppenbart att en sådan fabriksanläggning som en fajansfabrik måste ha påverkat beskaffenheten av omedelbart intill liggande skogsbestånd och detta såväl genom *bete* som *virkesfångst*.»

2. Det andra grundar sig på tvenne kartor över Fibydomänen.

3. Det tredje vilar på undersökningar över trädens ekologi samt åldersklasser.

Den föregående och följande kritiska sammanställningen behandlar i trenne kapitel de två första huvuddelen. Det tredje skall behandlas i en särskild mera botaniskt betonad avhandling. Kapitlen lyda:

1. *Inledning och frågeställning.*

2. *Fajansfabriken och ärkebiskopsstolen.*

a. *Virkesfångsten.*

b. *Betet.*

3. »*Den beståndshistoriska utvecklingen under den senaste tiden (100—250 år tillbaka i tiden)*». *En återblick.*

Topografisk nomenklatur. — Inom reservatsförslaget är det *granskogen* — den andra huvuddelen är som nämnt *hällmarkstallskogen* — som här behandlas (fig. p. 23). På kartan skiljas med vaga gränser mellan *naturskogen* med sina talrika urskogsdrag och *skyddskappan* d. v. s. övergångsskogen. Sydvästra

delen av granskogen faller på Kvarnberg, den nordöstra, som innefattar större delen av naturskogen, faller på Fiby.

Storängen kallar jag i anslutning till ägobeskrivningen till PSILANDERS karta av 1784—1785 den ängskomplex — själva godbiten, som därför stundom kallas endast »Engen» eller »ängen» samt understundom då ängen betades »betesmarken», — vilken på ömse sidor om Fibyån sträcker sig från Fibysjöns utflöde till Dämnet. Bestod vid kartans upprättande av *starrvall* och något *hårdvall*. Tyckes vissa tider ha slåttats, vissa tider betats. Var för sin avkastning och sitt brukningssätt beroende av den växlande uppdämning i Dämnet som de olika verken vid Kvarnberg vid olika tider krävt.

PSILANDERS karta upptar för den stora ärkebiskopsdomänen sammanlagt 1,499 tunnland 11 kappland skog, varav »Fiby gemensamma skogsmark» 1,409 tunnland 31 kappland.

Kamerala handlingar och litteratur. — Det följande är till större delen byggt på sådant material.

Bland de tryckta källorna framstår givetvis i främsta rummet FOLCKERS intressanta uppsats »En okänd svensk fajansfabrik» i Nationalmusei Årsbok 1920, densamma som förde HESSELMAN till sitt fatala postulat.

De kamerala skrivna handlingarna ha under januari—april månader uppsökts på skilda håll. Jag står i stor tacksamhetsskuld till arkivrådet JOH. AX. ALMQUIST, landsarkivarien J. SANDSTRÖM, överlantmätaren VIDAR HOLMBÄCK, amanuensen GUSTAF SANDBERG samt framför allt till INGEMAR EDWALL, som samvetsgrant, dels självständigt skött uppsparandet av en stor del av dokumenten, dels skött själva redigeringen. Fotografier och fotostatiska kopior gjordes på Universitetsbiblioteket. — Kursiveringar i citaten äro gjorda av författaren.

Följande institutioner och arkiv ha anlitats:

- DA Domänstyrelsens arkiv;
- LA Lantmäteristyrelsens arkiv;
- OA Ortnamnsarkivet i Uppsala;
- UB Uppsala Universitets Bibliotek
- UDA Uppsala Domkapitels arkiv;
- UHA Ulleråkers Häradsrätts arkiv;
- ULL Uppsala Läns Lantmäterikontor;
- ULA Uppsala Landsarkiv.

Fajansfabriken och ärkebiskopsstolen.

Virkesfångsten.

För att förstå Kvarnberg och vad som där fordom hände måste man alltid ta hänsyn till gårdens ställning till ärkebiskopshemmanet Fiby.

Fiby tillhör jämte en rad andra hemman i Vänge ärkebiskopsstolen i Uppsala. Bland dessa mensalhemman märkes Kvarnberg.

Då arrendatorn av och åbon på stället, mantalskommissarien ANDERS BERGGREN under 1750-talet beslöt sig för att anlägga en fajansfabrik på sin arrendegård, där han utom vattenkraft hade åtgång till ett par varianter av varvig lera, vilka han höll lämpliga som material, gällde det närmast att trygga sig bränsle till driften. Det kunde tyckas att de stora Fiby-skogarna eller åtminstone Kvarnbergs egna skogar skulle i första hand stå honom till buds. Men om förhoppningarna gått åt detta håll, blev han grundligt bedragen.

När fabriken började anläggas och 1756 blev färdig, ställde sig den dåvarande ärkebiskopen HENRIC BENZELIUS (1747—1758) avvisande mot varje avverkning på Kvarnbergs skogar, vare sig det gällde fajansfabriken, för vars vedslukning han tydligen fasade, eller rent av för gården själv; än mindre upplät han Fibyskogen. Det blev sålunda nödvändigt för BERGGREN att söka skaffa sig vedbrand till fabriken på annat håll. Detta lyckades, och då landshövding C. v. GROOTH har att inför Commerce Collegium redogöra för den planlagda fabriken utvecklingsmöjligheter, kan han i skrivelse från Upsala LandsCancellie av den 26 juni 1755 [UDA, F. XV: 1 (ULA)] anföra:

»Thess utom har MantalsCommissarien Berggren, wid lefwereringen af sina prof-kärl, till mig ingifwit hosgående skrift, rörande tillgången på wedbrand till thess tillämnade fabrique, tillika med then therwid fogade bewitnade afskriften af Capitainen, Högwälborne Herr Baron Frisendorfs, och thess Frus, Högwälborna Friherrinnan Leijonschölds, honom under d. 1 September nästl. år i then omständigheten meddeltda skrifteliga försäkran: warandes i öfrigit med sanningen öfwerensstämmande, såwül att bemäldte Herr Barons och Capitains frälsehemman Skulla i Jomkihls Soken ej langt från Wenge Soken beläget, är med tillräckelig skog försedt, som ock att ifrån åtskilliga närmast intill sidstnämnde Soken, både här i orten och Wessmanland, angräntsande Soknar, nödig wedbrand till sahlu står att ärhollas».

SAMUEL TROILIUS (ärkebiskop 1758—1764). Om någon ändring i föregångarens skogspolitik vittna ej papperen.

Efterträdaren MAGNUS BERONIUS (ärkebiskop 1764—1775) ställde sig också avvisande mot den Berggrenska skapelsen. Då denne, trött på den beroende ställning, i vilken han stod till ärkebiskopsstolen, sökte »få till skatte köpa» Kvarnberg, avvisade BERONIUS alldeles detta »oskäligen påstående» och säger ifrån i ett Memorial av den 14 mars 1770, UDA, E. V 165: 2 och 3 (ULA):

»Kan Kongl. Majt^s, mera nämde Commissarie, i nåder förunte Privilegium, at tillwercka oäkta porcellaine, icke lända till skjäl, i dess gorda ansökning om skatteköp af Hemmanet Qvarnberg; hållst, högbemälte Kongl. Privilegium, endast sätter Honom i säkerhet för krukamakarenas åtal, hwilka trodde sig, genom Hans fabrique, lida intrång uti sitt handtwerk; men aldeles icke tilllägger Honom rättighet, at till skogens dageliga minskning, samt följakteligen äfwen, Indelningshafwarens märckeliga skada, få, för sig och efterkommande, i ewärderliga tider, samma tillwerckning continuera, hwilket, genom det begärta skatteköpet påsyftas. Hwarjämte jag härwid erinra bör, det Commissarien

Berggrens oförsiktighet varit ganska stor, då Han inrättade sin fabrique, utan at dertill begära DomCapitlets i Upsala samtycke och tillstånd».

BERONIUS medger honom sedermera den 9 augusti 1771 nådigt att besitta hemmanet på vissa villkor bland dem givetvis att »Skogen försvarligt wårdas och till Porcellains fabriquens behof icke nyttjas eller medtages». UDA, F. XV: 1 (ULA).

Man tycker att BERGGREN åtminstone kunnat få timmer till gårdens byggnader, men icke ens detta, om man får tro ett Kungligt brev av den 29 november 1773, där om BERGGRENS omfattande verksamhet på höjandet av gården Kvarnberg säges, att »han af *kjøpt timber* försedt gården med wacker både Man- och Ladugårdsbyggnad». UDA, F. XV: 1 (ULA).

BERGGREN, som synes ha varit en verksam och betrodd man, då han började sin fabrik också ganska förmögen, fick det tydligen ekonomiskt allt värre och värre, kanske ej minst genom ärkebiskopsstolens oginhet. Som FOLCKER visat, tillhör redan 1774 fabriken kreditorerna. Denna går nu neråt. »Så släpar det sig framåt ännu ett tiotal år» karakteriserar FOLCKER situationen.

Anskaffningen av virke och ved till fabriken blir tydligen en mycket bekymmersam fråga. Med pinsam tydlighet framträdde detta vid en rättegång under BERONII sista år. BERGGRENS närmaste man, fabriksmästaren ANDERS RUTH, stämmes inför Ulleråkers häradsrätt den 6 juni 1774 [UHA, A. I: 14 (ULA)] »för begången åwerkan d. 7de April sidstledne å Herr ÄrkeBiskopens Lönings Hemmans Qwarnbergs skog i Wänge Sochn, medelst Tio Timmerstockars fällande». Vittnesmålen voro fullt avgörande, och RUTH har endast till sitt försvar att andraga: »dock hafwa alla stäckarne sedan blifwit nyttjade till Hemmanets behof wid Qwarnberg». Saken förvärrades genom att RUTH förgripit sig »på annor mans fridlysta Skog»; om fridlysningen skall sedermera talas. RUTH pliktfälles till »En Daler Silfwermynt för hwarje stäck», får dessutom »böta Tio Daler Silfwermynt, samt skyldigkännes att ersätta Herr ÄrkeBiskopens Rättegångskostnad med Fyra Daler Silfwermynt».

Två personligheter ställas under denna nedgångstid mot varandra: Hovjägmästaren OLOF FREDRIK RUDBECK, som 1776 enligt FOLCKER blivit ägare till fajansfabriken, å ena sidan, Ärkebiskop ADOLF FREDRIK MENNANDER (innehavare av ämbetet 1775—1786) å den andra.

Det är för övrigt rätt egendomligt tänka sig, att dessa två stått i ganska intimt förhållande till LINNÉ. För RUDBECK hade denne i det Rudbeckska hemmet vid den botaniska trädgården åren 1730 och 1731 varit informator. MENNANDER var Linnés näre vän från studenttiden in i bådas ålderdom. Nästan med vemod tänker man på, att en linnéansk herbatio mycket väl kunnat lockas hitupp, och att då dess ledare helt säkert givit Fiby urskog en magistral skildring.

MENNANDER, som efter nådårets slut 1777 mottagit sina lönehemman, hugger genast med all kraft in på skyddet av sina skogar. Då han den 7 maj 1777 som åbo antar »Per Jansson å Hemmanet Qwarnen under ArkiBiskops-

Stolen Fiby, Wænge Sogn», sker detta »med thet kraftigaste förbehåll therjemnte, att Hemmanet till Åker och Äng wäl häfdas, then thertill hörande Skogen, som förnimmes wara under ArkiBiskopsStolen then bästa, ehuru, som berättas, redan ganska mycket medtagen, icke tillgripes till annat, än Hemmanets Nödvändiga behof, samt therhos nogaste tillsyn hålles, att then för Åwärekan hädanefter må befriad warda.» UDA, F. XV: 1 (ULA).

Vid stamgården Fiby var han lika sträng. I ett kontrakt av den 18 oktober 1779 stadgas:

»Med Bonden Johan Larsson, som redan i flera år åbodt ett halft mantal Säterier i Fiby och Wænge Sogn, ArkiBiskopsEmbete på Lön anslaget, är den öfwerenskommelse träffad, att — — — then thertill hörande skogen granneligen wårdas, och hädanefter icke medtages och tillgripes till annat, än gårdens nödvändiga behof, samt tillika nogaste tillsyn hålles, att then för all åwerkan må befriad warda; Och thet allt wid förlust, att detta hemman vidare få bruka och innehafwa». UDA, F. XV: 1 (ULA).

Överordet om »den medtagna skogen» står fullständigt i överensstämmelse med tidens rättegångsstil och med ärkebiskopsstolens traditioner under 1700-talet. Med den största misstänksamhet såg man på underhavande och grannar som eventuella skogstjuvar, vilka kanske till på köpet hjälpte varandra. Kvarnberg var under fabrikstiden särskilt bevakat; under BERONII tid ha vi fallet RUTH, vilken nogsam fick veta vad tillgreppet av 10 stockar på hemmanets egen skog kunde medföra.

Den outtröttlige kämpen för att ur Kvarnbergs- och Fibyskogarna skaffa nödig stockfångst var emellertid RUDBECK, som härigenom kom i bittra för att ej säga hätska strider med MENNANDER, mot vilka BERGGRENS med BERONIUS voro som stilla västanfläktar.

I MENNANDERS största mål mot olaga timmerfångst på Fibyskogen stod dock RUDBECK utanför. Till tinget med Ulleråkers härad den 12 mars 1782 [UHA, A. I: 16 (ULA)] hade instämts 4 åbor i Fiby, 1 i Jobsbo och 1 fiskare på Fiby ägor »för thet the så wäl sistledne (1781), som innewarande År (1782) gjort ansenlige hyggen och åwerkningar på Fiby och underliggande hemmans utmark». Vittnesmålen sade just inte så mycket, men en syneattest (1781) av trenne betrodde män företeddes av följande lydelse:

»Den 22 Augusti innewarande år hafwa wi undertecknade besigtigat ett å Fiby skog ofwan för theras Ängar förleden Winter föröfwat hygge och där funnit Etthundra fyra stubbar efter bortfört timmer hwarefter skatarne ännu lågo qwar, utom flere smärre stubbar inom samma trakt». Detta lokaliserar avverkningarne eller en av dem till »Fiby skog ofwan för theras Ängar», d. v. s. på ägokartan till området öster om Fibysjön, vilket ligger långt från Kvarnberg.

Men däremot blevo RUDBECK och hans underhavande en gång nästan tagna på bar gärning för avverkning i Kvarnbergsskogen, kanske ock ett stycke över gränsen in i Fiby. Det är väl i det föreslagna reservatets granskog, d. v. s. den skog jämte betesmarken (= Storängen), som i Domkapitlets skri-

velse till KammarCollegium av den 13 april 1775 [UDA, F. XV: 1 (ULA)] lokaliserats till den »emellan Qvarnen och Fiby sjö (Fig. p. 23) belägna betesmarken, hwilken där, äfwen som skogen, är den bästa». *Vi jämföra härvid ett protokoll av den 28 och 30 juni 1777 [UHA, A. IV: 6 (ULA)] över laga Husesyn och besigtning uppå Qvarnberg, av stor vikt, enär vi här möta den första skildringen av Fiby urskog och just under fabrikstiden:*

»Skogen till detta hemman, som efter SyneRättens förordnande skådades af Cronolänsman Forsberg jemte nämndemännen Erik Andersson i Nyfla, Jan Ersson i Altuna, Mårten Ersson i Brunby och Jan Persson i Långtible, är ansenlig och betydlig både till gärdsel wed och timmerfång, men skall dock wara illa medfaren och myckenhet skatar och windfällen qwarlämnade; 13 famnar dels af nog grof *tall*, dels äfwen *Biörk* wed funnos wara i år hugne och upptrafwade å särskilte ställen på utmarken, hwaraf en del nog grof och lång wed, endast hwarje stäck itu klufwen, tyckts wara liksom ämnad till ugnswed, hwar utom öfwer Hundrade *Aspar* mästadelen tiocka som timmerstäckar skulle wara fälde å flere ställen i skogen och qwarlemnade, af hwilket en del för någre år tillbaka och andre nyligare tyckts wara hugne och *aflöfwade*; förmälandes Syne männen j öfrigit, att spår och märken af förderfwelig hushållning med thette Hemmans skog i mera mohn än med the öfwrige under ArchieBiskopsstolen lydande Hemmanens skogar, vore ögonskenlige.

Hr ArchieBiskopens Fullmächtig Hr Ombudsman Doctor Hernberg erindrade härwid, det all anledning wore att slika betydliche åverkningar blifwit öfwade af Folcket wid Porcellaine Bruket, hwilcka, såsom nu mera stadda utom alt inseende af respective Innehafwaren af Hemmanet, egde ypperligt tillfälle att öda skogen; uti hwilcken tanke Hr Ombudsman jemwäl theraf styrcktes, att werkmästaren Ruth, som i flere år här bodt och skött werket, samt theri skulle ega del, wid 1774 års Ulleråkers Sommar Ting blifwit lagförd för åverkan på Quarnbergsskogen och tå ansedd med laga plikt och witesböter för åverkade 10 stycken timmer stäckar som HäradsRättens protokollutdrag af d. 6 Junii sistberörde år, hwilket nu uppteddes, utwisade. Werkmästaren Ruth förekallad och hörd, nekade sig sedan år 1774 hafwa der ringaste åverkan giort på Quarnbergsskogen, *utan hade han annorstädes ifr. köpt och förskaffat sig thet timmer som nu vore liggande på backen wid werkstaden, såsom ock alt bränsle han till husbehof och lerkjäreilens brännande i ugnarne nyttjat*; Kunnandes Ruth icke lemna vidare förklaring, ang^{de} de 13 famnar wed som på åtskillige ställen på ägorne finnas upptrafwade, än att Hr ÖfwerJägmästare Rudbeck såsom en Förmyndare för avl.^{ne} Hagströms barn, skall låtit hugga några famnar för Hr ArchieBiskopens räkning till ränte wed.

Hr Notarien Bergström förmodade att the omyndige Hagströms barn så mycket mindre kunde misstänkas för någon delaktighet i the skedde åverkningar, som the altseden theas moder wid Jule tiden sistl^{ne} afled, hwarken haft tjenstefolk eller dragare. Hr Ombudsman Doctor Hernberg förbehölt att

målet ang^{de} the skådade åwerkningar widare wid lagtime Ting utföra och dertill inkalla then ell^r then som kunde finnas brotslig. Hwarmed Syne Rn lät bero.

Tå åwerkningar, hwartill thetta werkets Idkare och arbetare ega ypperligt tillfälle, omöijel. stå att förekommas, enår winningslystnad får råda öfwer plikt och skyldighet; warandes skälig anledning att sluta, det de ansen^o hyggen som å detta Hemmanets skog nyligen äro öfwade och nu skådade blifwit, skedt af Idkarne wid werket eller theras folk, så mycket mera som å the öfrige nästgränsande Mensal. Hemmans utmarker slika fällen icke befunnits wara giorde, och the 2^{ne} Hagströms omyndige döttrar, hwilcka tillswidare bo å Hemmanet så som stadde utan tjenste folk och dragare, icke warit i tillfälle satte, att sådan åwerkan öfwa. Till hwilcket alt kommer att mera nämnde Stenkärils werk, som på 20 års tid nu icke hunnit i stånd sättas att tillwerka andre slags porcellainer än gröfre och sådane som med krukamakarearbeten ega närmaste likhet, jemwäl såsom warande med osäkert besittningshopp anlagdt på annor mans grund och å en skogslös ort icke synes kunna drifwas till någon höijd eller för framtiden ega bestånd, till minste wesentelige förmon för landsorten och det allmänna; men twärtom tillskynda allmogen werkel. skada genom stegrade priser och efter hand minskade tillgångar på wed, bygnads och stängningswirke för the skogslöse Hemmans åboer, som äro i nöwdändighet att dyrt köpa till sine behof ifr. Skogsbygden.»

För att frigöra sig från beroendet av ärkebiskopsstolen gick RUDBECK tvenne vägar. Dels postulerade han, som om ingenting skulle ha hänt eller motsatt vara stadgat, att Kvarnbergs och Fiby skogar mer eller mindre stodo till fabriken förfogande och handlade så långt det gick därefter; dels sökte han inleda ägobyten för att på laglig väg kunna fullt exploatera Kvarnberg för sin industri.

Så postulerar RUDBECK helt enkelt i en odaterad skrivelse, som troligen faller strax efter 1780, till landshövdingen i Uppland [UDA, F. XV: 1 (ULA)]: »Som Quarnbergs hemmanet icke är Herr ErkeBiskopen Högwördigste Herr Carl Fred. Mennanders bostelle, utan ett Kronofräse Mensalhemman, hvarutaf endast räntan är ErkeBiskopsstolen till lön anslagen, men jorden Kongl. Maijt och Kronans tillhörighet.»

Den första vägen karakteriseras i en ProMemoria 1784 [UDA, F. XV: 1 (ULA)], som handlar om ett ägobyte, som strax skall beröras:

»Emedlertid har Herr ÖfwerJägmästaren tagit alla möjliga wåldsamma steg för att, utan gifwit Surrogat, sätta sig i en anticiperad possession af detta Hemman, förmodeligen i den obilliga afsigt, att sedermera efter behag få afgöra bytet, och gifwa sådant wederlag Han sjelf behagar. Utan att nämna den myckna åwerkan Han genom sitt folk öfwat på Hemmanens gemensamma skog». — — Ärkebiskopen har svårt, »att nu på sin Höga Ålderdom twista med en Part, med hwilken Han icke härförutan i ringaste måtto har att göra, och som är oförsynt nog, att i tal och Publique skrifter anfalla Honom och hela Hans Stånd med de grofwaste tillmälen och hårdaste förebräelser».

Dessa kraftord, med vilka ärkebiskopens talesman hävdar huvudmannens rätt, får man givetvis ej ta bokstavligen; skrivsättet mellan de celebra kombattanterna har redan nått en tillspetsning i ordval och beskyllningar, åtminstone vad RUDBECK angår betänkligt närmande sig ärekränkning.

Särskilt bör detta framhållas, enär uttrycket »Utan att nämna den myckna åverkan Han genom sitt folk öfwat på Hemmanens gemensamma skog», kunde tas till intäkt för att fabriken anställt verklig avverkning, och att det fallit sig så illa att denna ägt rum på reservatets granskog. Likaledes då sagda talesman omedelbart efter de citerade orden skriver om de olyckor som skulle drabba Ärkebiskopsstolen, om RUDBECK fick sig tillbytt Kvarnberg (detta skrevs vid underhandlingarna om bytet Agersta—Kvarnberg). Bland annat skulle »ArkebiskopsEmbetet, så snart Hemmansbytet gått för sig» förlora »nödigt wedbrand af skogarne, som, oachtad den strängaste bewakning, aldrig kunna fredas för tätta åverkningar af Fabriquens Idkare och folk». Det är att märka att samtidigt PSILANDER, som förut framhållits, i sin Chartæ Beskrifning upptar *domänens sammanlagda skogsareal till 1499 tunnland 11 kappland*.

Och det är endast 2 olovliga avverkningar vid Kvarnberg på reservatets mark vilka papperen röja: RUTHS 10 timmerstockar och de nyss omtalade 13 famnar tall- och björkved (de samtidigt avverkade asparna gav man ej något virkesvärde; stammarna fingo ligga kvar sedan lövet huggits). Givetvis är det endast ett antagande att dessa avverkningar delvis fallit inom reservatets granskog, men nog talar mycket därför. Avverkningarnas storlek bör därför noga bestämmas.

Jag vände mig därför till akademiejägmästaren OSCAR KOLLBERG. Den 28 april 1935 tillskrev han mig:

»Du frågar 'Hur många träd åtgick för att få 13 famnar ugnsved på 1770-talet? Vi utgå från att träden varit tall och björk i lika proportioner och att skogen varit medelgrov.' För så vitt dessa famnar vore från Närke-Värmland-Västmanland-Upland eller nordligare torde man kunna utgå ifrån att famnen innehöll följande mått $3' \times 6' \times 8' = 144 \text{ kbf} = 3,77 \text{ kbm}$ lätt mått = c:a $2,53 \text{ kbm}$ fast mått. Till en sådan famn torde med största sannolikhet ha åtgått 6 st. medelgrova träd, alltså till 13 famnar ugnsved åtgick 78 st. medelgrova träd av tall och björk.»

Varför nämnes ingen gran bland de fällda träden? Detta synes mig vara det viktigaste argumentet mot teorien om reservatet som en del av avverkningsområdet. Kanske man genom ett förbiseende skrivit »tall» i stället för »tall och gran»?

Säkerligen hade det under årens gång snattats mycket mera. Men för riktig avverkning aktade sig nog herr överjägmästaren. En sådan kunde ej hemlighållas eller bortförklaras, och riskerna att bryta den fridlysning, Ärkebiskopsstolen utverkat och till vilken vi sedan komma, voro ej att leka med. Detta är av vikt att framhålla för det följande underkapitlet: betesfrågan.

De underhandlingar åter, vilka ägnas bytesfrågan, äro omfattande nog, men leda, som man kan vänta med RUDBECKS temperament och skrivsätt, ej till

något resultat utan framkalla endast vidlyftiga trätor. Det gäller hemman i Forkarby i Bälinge och Agersta i Junkil.

Omkring 1785 inträder, som FOLCKER visat, en omvälvning i fajansfabrikens historia. Överjägmästaren lyckas få en av Mariebergs förnämsta mästare, HENRIK STEN, över till Kvarnberg, eller som det nu heter Gustafsberg, tydligen en servil hyllning till Gustaf III. Personalen utökas, och STENS yrkesskicklighet sätter sin prägel på en produktion, som litet varstädes, närmast i Mälärstäderna, finner sin avsättning.

FISCHERSTRÖM anser sig t. o. m. böra upptaga fabriken i sin bekanta beskrivning över Mälaren (p. 306—307) 1785: »Af bemälte Upsala lera är eljest en betydlig tillverkning nu i gång — Tilhörer Herr Öfver-Jägmästaren RUDBECK —. Man förfärdigar kökskaril, de härdigaste som kunna begäras, hvilka fåla de starkaste ömsningar från köld til hetta, och tvärtom, under flera repetitioner. Blandningen består dels af oftanämnde lera, dels som det blifvit mig sagt, af en sort sand, från Ön Patmos(!) i Dalälven och Hedesunda socken,¹ af hvilken sand man gör någon hemlighet.»

FOLCKER håller före att detta STENS tillkallande skylles sonen, major OLOF PETER ROTENBURG RUDBECK (p. 25): »Denne major RUDBECK tyckes ha varit en av dessa företagsamma, kommersiellt eller industriellt intresserade, adliga officerare av samma typ som senare DAVID SILFVERSTOLPE (MALLA SILFVERSTOLPES make), vilka med mer eller mindre framgång kastade sig in i företag, främmande för deras egentliga yrke, och som från 1700-talets slut bli allt mera vanliga. Det är högst antagligt, att han haft mera intresse för faderns lilla fabrik än denne själv och att det varit genom hans tillskyndelse som STEN associerades. (Ett kontrakt mellan major RUDBECK och STEN, till vilket jag senare skall ha anledning återkomma, har funnits.)»²

Vare sig det nu är far eller son som står för regementet, bedarrar, såvitt papperna vittna, efter MENNANDERS död 1786 striden mellan fabriksdirektionen och ärkebiskopsstolen. Varpå detta beror lämnar jag därhän, men MENNANDERS efterträdare UNO VON TROIL var en myndig man, som säkerligen med kraft kunde hålla traditionen om sitt ämbetes ensamrätt till skogen uppe.³ En syn på Fiby och Kvarnberg den 30 oktober 1802 [UHA, A. IV: 6 (ULA)] visar att han synnerligen väl byggt och ställt såväl för kvarnar som man- och fägårdar.

¹ En för överjägmästaren RUDBECK bekant trakt. Hans första hustru ligger begravnen på Hedesunda kyrkogård. Jfr stämmingsmemorial mot RUDBECK intagna i Dagligt Allehanda den 10 och 26 mars 1778.

² Ett kontrakt mellan överjägästare R. och STEN finnes intaget i Domboken med Ulleråkers härad hösttinget den 7 och 8 november 1783 [UHA, A I: 17 (ULA)]. I hela sin abandon och sina frikostiga utfästelser, som om hemmanet redan vore i RUDBECKS händer, är detta kontrakt ett för denne typiskt dokument.

³ Mellan major RUDBECK och ärkebiskop VON TROIL finnes ett formligt förlikningsbrev bevarat, troligen från 1788 [UDA, F. XV: 1 (ULA)].

År 1795 köpte major RUDBECK Bredsjö i Järlåsa. »Då synes», säger FOLCKER p. 25, »enligt taxeringslängder och kyrkböcker Gustafsbergs fajans- och stenkärlsfabrik med bibehållande av namnet samt med direktör och personal blivit förflyttad från Qvarnberg i Vänge socken till Bredsjö i Järlåsa för att där fortsättas.» De gamla fabriksbyggnaderna togos bort eller fingo förfalla, och spåren efter deras grunder kunna nu endast med svårighet skönjas i terrängen.

Fridlysningarna. — En kraftig hämsko på fajansfabrikens lystnad efter Fiby urskogs virkesmassor var ärkebiskopsstolens åtminstone tvenne gånger upprepade fridlysningar av sina Vänge-skogar.

Vid tinget med Ulleråkers härad den 20 januari 1726 [UHA, A. I: 2 (ULA)] föll denna dom: »Uppå Erkjebiskoppens Högwördigste H^r Doctor Mathias Steuks begieran igienom bref till Rätten af d. 15 hujus blef nu till förekommande af den skadel^e åwerkan som skall skie och föröfwas på dess löningshem^r i Fijby, Karbo, Kånkebo och Qwarnen i Wänge S. tillhörige skog, för berd^e hemmans skog nu och härmed i hellgd lyst och förbuden så att ingen sedan detta förbud af Predjkstolarne eller på en Allmän Sochnstämma så der i Wänge som der deromkring gräntsande Sochnar till hwars och ens rättelse och warning behörigen kungiorrt blifwit, må understå sig der något olåfl. att hugga och åwerka wjd 40 M S^{mts} wjte, förutan bötter och skadans ersättjande efter lag.»

Vid tinget med Ulleråkers härad den 12 mars 1782 [UHA, A. I: 17 (ULA)] förnyades och förstärktes 1726 års fridlysning:

»Alldenstund Herr ArchieBiskopen, Högwördigste Doctor Carl Fredric Menander, sig theröfwer beswärat, att thet under ArchieBiskops-Stolen hörande Mensal Frälse Godset Fibys med the underliggande Hemmanens i Wänge Sokn skog och utmark esomoftast blifwit ej allenast af illasinnade främmande, utan ock af Landtbönder och på ägorna warande Torpare, åwerkade, till förekommande hwaraf Herr Doctorn och ArchieBiskopen ansökt om berörda skogars och utmarkers fridlysande wid Wite; fördenskull, och som HäradsRätten äfwen af ett wid detta Ting förehaft mål blifwit förwissad therom, att oloffige hyggen både thenna och sidstledne Winter å Fiby och thertill hörande skogar skedt, alltså, och i förmågo af Lag X Cap. 5 § Bygginga Balken, pröfwar HäradsRätten rättwist härmedelst Fiby Mensal Frälse Godsets och therunder lydande Hemmans skogar och utmarker i Helgd lysa, och utsätta ett Wite af Tre Riksdaler Specie, hwartill, utom Böter efter Lag och skadans ersättning i hwarje fall, then eller the göra sig förfallne, som hädanefter fördrista sig, att i en eller annor måtto göra åwerkan, fälla eller bortföra gärdsel, wed, timmer, näfwer, löf eller annat slags wirke, färskt eller tort, ifrån Fiby och the öfrige till ArchieBiskopsstolen lydande Hemmanens skogar och utmarker. Till hwilket Wite, af Tre Riksdaler, jemwäl Åboerne och Landtbönderne göra sig förfallne, theräst de beträdas, utom nödig husbehofs wedbrand, hwartill lågor och windfälln af them nyttjas böra, göra fällen af timmer, björke, eller

annat dugligt virke, utan att de förrut erhållit Respective Innehafwarens lof och befallning. — Dock kommer denna FörbudsDom, innan den Laga Kraft och werkan medföra kan, att offänteligen af Predikstolarne i Wänge och nästgränsande Soknekyrkor innom Häradet att kungöras, och, på det ingen okunnighet må äga rum, slik Kungörelse, åtminstone en gång hwart tredje år förnyas.»

Ännu 133 år efteråt tillsågs att förbudet hölls vid laga kraft genom uppläsning från häradets predikstolar. Kronobefallningsman C. R. AGRELL, ärkebiskopens ombud, skriver bl. a. (UDA, F. XV: 2) den 23 december 1859 till Domkapitlets sekreterare:

»Arrendatorn på Fiby har äfven haft sig förelagdt att ombesörja det vitesförbudet rörande åverkan på samtelige Mensalhemmanens egor icke genom försummadt kungörande förlorade sin gällande kraft. Denna skyldighet torde kunna öfverflyttas på Skogvaktarne, hvilka, förutom spannemålslönen, haft åt sig uplåtne till boställen lägenheterne Wänglinsbo på Fiby egor och Solbo på Karbo egor, och hvilka lägenheter, för samma ändamål, böra undantagas vid arrendekontraktens upprättande.»

Alltså: tillfölje ärkebiskopsstolens påpassliga och sega motstånd samt kraftiga fridlysningar förmådde fajansfabriken icke under sin 39-åriga tillvaro medelst virkesfångst, som HESSELMAN postulerat, förvandla Fiby urskog till »en gles hagmarksartad skog»¹ (HESSELMAN II p. 117).

Betet.

En med nordisk vegetation förtrogen botanist eller en forskare väl inne i våra betesförhållanden, behöver ej länge studera Fiby granskog, närmast naturgranskogen inom skyddskappan, för att få en inblick i huru olämpliga för bete terräng och jordmån äro.

Terrängen sluttar ganska starkt och rakt mot norr. Den är mycket svårframkomlig. Jordmånen är en morän, i ytan fullständigt uppfyllt av mycket grova block, ofta i fantastiskt formade stalp, starkt ursköljda av havsvågorna. Endast några fläckar av ett eller annat hundratal kvadratmeter äro täckta av några skikt ishavslera. Dessa fläckar äro be vuxna med *abiegna herbida*, och skulle efter granarnas nedhuggning kunna tänkas som möjliga för ett verkligt bete. Några *sphagneta*, de största hållande resp. 35 × 70 och 35 × 75

¹ Jag har i stället för detta uttryck använt »lövhage». HESSELMAN anför mot mig (H. II p. 116) att detta ord ej är hans. Riktigt. Då H. med styrka framhäver sin (för övrigt ännu ej bestyrkta) iakttagelse: »Många av dem (björkarna) ha sannolikt varit hamlade för lövtäktens skull», och att detta skulle tyda på »att de uppkommit på en gammal betad hagmark», använder jag om en sådan hage termen lövhage. Jag brukar nämligen ibland denna term för »hage av vilket slag som hälst i vilken lövtäkt förekommer». Men då professor HESSELMAN ej gillar termen i denna bemärkelse, och den kan ge anledning till missförstånd, avstår jag från densamma.

meter, ha nog aldrig kunnat lämna något sådant. Ett par hållar av Vängegranit sticka upp ur morängruset. De äro överdragna av samma vegetation som detta.

Att kreaturen vid någon tillfällig genompassage lämna granliden i sitt nuvarande skick åt sitt öde är självklart. Men om vi tänka oss, att HESSELMAN har rätt i sitt antagande att under fabriken tid granbeståndet var så glesnat, att fältskikten kunnat lämna *något*, om än så dåligt bete, måste väl åtminstone tre fjärdedelar av beståndet ha avverkats. H. har i II p. 116 på 1,5 hektar 733 granar mellan 40 och 219 år gamla, men för att icke göra oss skyldiga till någon överdrift, ta vi för tiden omedelbart före fabriken uppförande en mycket lägre siffra: 200 granar per hektar. För naturgranskogens 28 hektar få vi då 5,600 granar, och den supponerade avverkningen fick sålunda utsträckas till åtminstone 4,400 granar. När man då tänker på hur noga ärkebiskopsstolen tog reda på tjuvavverkningarna i sin skog (den ingrep år 1774 för 10 stammars skull och 1782 för allra högst 78 stammars skull) är det väl otänkbart, att tusentals stammar skulle avverkats utan att rättsinnehavaren märkt det.

Vilken dålig beteshage skulle det också ha varit. En mycket hög procent av marken täckes av ett så gott som fältskiktsslöst *Hylocomium*-täcke, utan något mellanliggande moränlager överdragande klippblocken och de små berghällarna. Endast en liten portion skarpkantigt förvittringsgrus kan här och där ligga mellan blockens (Vängegranit) yta och mosstället. Om detta vitttringsgrus jfr en analys av O. TAMM, Verwitterung in Podsolboden, Bull. of the Geol. Inst. of Upsala XIII: 1, 1915, p. 194—196. Det är som A. VARENIUS i sina Conceptindelningshandlingar till utmarken på Fiby, Kvarnberg etc., upprättade 1891—1892, (DA 1439) säger om skogsbetet i allmänhet »i anseende till markens oländiga natur kient». Ingen avverkning, hur stark den än varit, skulle här kunnat framtrolla några betesbara fältskikt.

Varför skulle för övrigt Vängeborna annat än i undantagsfall driva ut sina kreatur på detta usla bete, då de enligt en Chartae Beskrifning av 1784 och 1785 bl. a. hade en stor ordentlig beteshage: »En hage under qvarnberg som gärdesgården nu är förfallen» på 16 tunnland och 10 kappland.

Eller vi taga en sista möjlighet. Kanske det var själva Fibyfolket, som under 1700-talet drev ut sina kreatur på granliden? Vi kasta en kort blick in i säteriets historia. Åren 1784 och 1785 års Chartae Beskrifning visar i påfallande utsträckning tillgång till bekvämt liggande och även goda betesmarker, vilka t. o. m. under lämpliga år kunna slättas. Varför då ha korna i liden? Kreatursstammen var alltid obetydlig. J. A. ALMQUIST ger i Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden, I: 2 p. 608, en särdeles belysande skildring: »Också var det åtminstone tidvis kient beställt med både bebyggelsen och odlingen. Så vittnades 1680, att Fiby var »alldeles obyggt», d. v. s. det saknade åtminstone sådana byggnader, som lagenligt fordrades för ett svars-gillt säteri och jorden brukades samtidigt i hälftenbruk med bönder. Fodret

fördes för övrigt till Bälinge prästgård, där ärkebiskopen hade sitt egentliga hemvist.»

Även lövtäkt (p. 15) var inryckt i skogens fridlysning.¹ En stor sådan krävde, som på p. 11 nämnts, mera än ett hundratal aspstammar som fällts och avlövat. Vi veta ej hur stor del som fällts på reservatet.

»Den beståndshistoriska utvecklingen under den senaste tiden (100—250 år tillbaka i tiden).» En återblick.

HESSELMAN uttalar sig om denna period sålunda, II p. 116:

»För min personliga del har jag aldrig betvivlat att granen är urgammal inom området, men detta är något helt annat än att betrakta skogen såsom urskog. Den beståndshistoriska utvecklingen under den senaste tiden (100—250 år tillbaka i tiden) är härvidlag avgörande, vad som ligger avsevärt längre tillbaka är i detta hänseende av underordnat intresse.»

Jag skall tillmötesgå hans intresse för bidrag till denna periods historia, indelad mer eller mindre godtyckligt efter de årtal, vilka efter HESSELMAN och mig utgöra vändpunkter.

Först några begreppsutredningar.

Varje gång jag skriver om Fiby urskog, anför jag:

»I namnet Fiby urskog ligger egentligen, som jag ofta brukar framhålla, en viss överdrift, enär den egentligen bör karakteriseras som en naturskog med talrika urskogsdrag. Redan vid upptäckten präglades namnet för starkt att nu med fördel ändras.»

I en naturskog kan ett eller annat träd tid efter tid falla för yxan men dock så att kronslutet ej häves. Vad grannaturskogen angår är det normalt att stormen understundom skapar beståndsluckor. Gamla sådana göra sig märkbara genom beståndets olikåldrighet och hela föryngringsbiologi.

För professor HESSELMANS polemik lönar det sig bättre att sammandraga orden: »naturskog med talrika urskogsdrag» till »urskog». Den 4—5 hektar hållande skyddskappeskogen saknar H. tillfälle att observera; om hållmarkstallskogen, en av Upplands märkligaste, vilken som ett med granliden likvärdigt element och den andra huvuddelen av Fibyskogen utgör övre delen av en storslagen profil, har han intet annat att säga än (I p. 22): »Skogen inom det föreslagna naturreservatet utgöres på de kala, av havet renspolade berghällarna av estetiskt vacker tallskog av för Upland karakteristisk typ.»

¹ Lövet kunde i st. tagas på Björkkiärret å Kvarnbergs ägor. Mensalhemmanet Ekeby i samma socken fick enligt ett syneprotokoll av den 1 juli 1777 hugga löv (»berga ris») på Fiby Hästhage (UDA, F. XV:1 (ULA)).

1680—1756. I det föregående har efter ALMQUIST skildrats hur uselt lantbruket var vid huvudgården Fiby omkring 1680. Boskapsstammen var så liten, att det vid gården skördade fodret fördes till Bälinge prästgård, där ärkebiskopen hade sitt egentliga hemvist. Allt talar för att det ej varit bättre vid Kvarnberg. År 1742 hade Berggren »thet Midfastan» tillträtt efter vad en syn, som uppvisades vid Ulleråkers vinterting 1752, visar (UHA, A. I: 7 (ULA)). I en inläga till Rikets Ständer 1771 (FOLCKER p. 10) talar BERGGREN om »det ödesmål vari han samma hemman mottagit», och 1773 talar en kunglig resolution (UDA, F. XV: 1 (ULA)) om att BERGGREN »Hemmanet ifrån ödesmål uptagit». För att granliden ända till fajansfabriken icke skulle behållit sin ursprungliga naturskogskaraktär finnes intet belägg.

1756—1795. Men här kommer enligt HESSELMAN omslaget. Fajansfabriken tar skogen till virkesfångst och bete, och då den 1795 övergives, ter sig reservatsförslaget granlid sålunda (H. I p. 22—23):

»en hel del av de äldre granarna bära tydliga spår av att ha vuxit upp mycket fritt, och att en hel del av dem varit utsatta för betesskador. Granarna äro ofta spärrvuxna och nedre delen av stammen ofta besatt med tätt stående torra grenar, ett tecken på att de vuxit upp på en gammal, nu övergiven betesmark. Om kraftiga kulturingrepp vittna också många av de gamla björkarna. De kandelaberformade kronorna, som prof. Sernander beskriver och avbildar, äro säkerligen minnesmärken från den tid, då björkarna vuxit upp fritt. Många av dem ha sannolikt varit hamlade för lövtäktens skull. De ha ej det utseende, som björken företer i urskogen, utan ha den förgrenings-typ, som är utmärkande för gamla hagmarksbjörkar. Vid en undersökning av beståndet får man mycket starkt det intrycket, att de uppkommit på en gammal betad hagmark, som sedan början av förra århundradet börjat växa igen. Den stora utsträckningen av rötskador, som omtalas såväl av skogstaxatorn som av prof. Sernander, låter sig väl förenas med antagandet av detta utvecklingsätt. Granar, som växa upp i hagmarker under betning, bli ofta starkt rötskadade, i synnerhet av rotrötan (*Polyporus radiciperda*).»

Antagandet att en sådan betesmark uppkommit under tiden för fabriken och varit orsakad av densamma är en fiktion, vars vederläggande varit huvudmålet för denna avhandling.

Att pollendiagrammen, som CARL LARSSON och förf. visat, peka kraftigt åt samma håll, lönar sig ej att nu framhålla, då HESSELMAN suveränt sätter sig över slika modärna metoder. Men då han beaktar historiska dokument, har jag för honom spart en viktig upplysning om Fibyskogens beskaffenhet. Den återfinnes i en skrivelse från Domkapitlet i Uppsala av den 13 april 1775 angående ett eventuellt utbytande av Kvarnberg mot en gård i Forkarby, UDA, F. XV: 1 (ULA). Där talas om Kvarnbergs skog — sålunda mitt under fabriken tid och 19 år efter dess anläggning — som »den wäxelgaste och bästa, både till timmer och wedbrand» samt »Hemmanet Qvarnen, och där in till belägna bästa Skogstracten».

Den präktiga betesängen, som i det föregående omtalats, betecknas i samma dokument som »en nära intill detta Hemman belägen, och till ArekiBiskoparnes behof icke utan dryg kostnad uprögd stor hästhage». Detta är av vikt för att få en uppfattning om vart Kvarnberg bl. a. hade att förlägga sitt *bete* utan att behöva pressa granliden.

1795—1911. Om granliden säger HESSELMAN (I p. 24): »Detta område var för 100 à 120 år sedan en betad mer eller mindre öppen skogsmark, som senare fått växa igen utan yxans vård och ans».

Förstörelsen från fabriktiden skulle sålunda haft långa efterverkningar, så att skogsmarken varit mer eller mindre öppen, utom naturligtvis från någon tidpunkt efter anläggningsåret (1756) fram till 1795, även från detta årtal fram till tiden 1814—1834. HESSELMANS egna siffror (HESSELMAN II p. 116—117) vittna icke direkt för en så lång tid för den öppna marken efter 1795, åtminstone som de nu te sig samlade till 20-års grupper. Ser man på hans tabell, får man av granar på 1,5 hektar för den tid som det är fråga om (1750- eller 1760-talen—1834) så höga värden som: 15,2 % från 1786—1805, 41,7 % från 1806—1825 och 13,8 % från 1826—1845. — Från tiden 1766—1795 erhåller han värdet 5 %.

År 1920 förordnade Kungl. Maj:t med anledning av Riksdagens skrivelse i ärendet att det av mig föreslagna reservatsområdet av Fiby urskog tillsvidare under avvaktande av fridlysning såsom naturminnesmärke skulle undandragas utarrendering.

Under de 10 föregående årens arbete med saken, besök på och korrespondens med Domänstyrelsen, Jordbruks- och Ecklesiastikdepartementen, Kammarkollegium, Uppsala läns lantmäterikontor o. s. v. lyckades jag att period efter period få generaldirektör FREDENBERG i Domänstyrelsen, till vilken jag därför står i stor tacksamhetsskuld, att inhibera eventuell avverkning.

Alltså blev 1911 en vändpunkt i skogens historia. Hade ej då den planerade rationella avverkningen, vilken på grund av skogens beskaffenhet måste tagas ganska radikalt, inhiberats, hade i detta nu ej Uppland en hållmarkstallskog och en granlid som naturskogar, åtminstone ej av en tillnärmelsevis sådan vidd och säkert ej i en sådan naturhistorisk oskattbar kombination.

1911—1935. Med år 1932 börjar den stora kris, på vars utgång Fiby-skogens vara eller icke vara beror: striden mellan domänstyrelsen och prof. HESSELMAN å ena sidan, Växtbiologiska institutionen och författaren å den andra.

Vad granskogens utseende beträffar, har ett drag tillkommit. Före 1911 fingo några av de stormfällda trädens stammar borttagas; så ej nu. Vindfällena ha härigenom kommit att i granskogen spela en fysionomiskt mera framträdande roll, ej minst genom att det sista kvartseket utmärkt sig genom ett antal förödande nordanstormar. Den för uppfattningen av granskogen grundläggande mosaikstrukturen blir härigenom lättare att demonstrera och uppfatta.

I naturgranskogens historia lämnar oss denna mosaikstruktur, om vilken

ligen nu icke finnes någon sådan av tillnärmelsevis samma omfattning. Där-
emot torde för ett tiotal år sedan ett par andra sådana kunnat av mig upp-
letas, men äro de nu sedan denna tid underkastade en rationell skogsdrift.

Uppsala den 7 maj 1935.

Oscar Kollberg.

Dessa tvenne utlåtanden från 1934 och 1935 ge oss en klar bild av vad
Fiby urskog just nu betyder för våra skogsmän och växtsociologer. Vad den
innebär för våra biologer, mykologer och lichenologer kommer att utredas av
Uppsala universitet i ett särskilt utlåtande.

I sin skrivelse Till Konungen (H. I p. 24) yttrar sig HESSELMAN som be-
kant om Fiby urskog:

»Som naturreservat synes mig området vara av mindre betydande intresse.
Efter 1911 ha emellertid några avverkningar ej företagits, och tydligt är att
området med tiden så småningom övergår i urskog, såvida det lämnas att ostört
utveckla sig. Innan statsmakterna emellertid på detta sätt söka lösa frågan
om ett barrskogsreservat i Upland, torde det vara skäl att undersöka, om ej
på någon av de stora allmänningarna, på kronoparkerna eller på universitetets
ägor finnas områden, som bättre motsvara skogens naturliga, av kulturingrepp
oberörda utveckling, än vad fallet är med 'Fiby urskog'.»

Under de jämmt två och ett halft år, som förgått, sedan H. den 16 novem-
ber 1932 mottog Kungl. Maj:ts uppdrag att yttra sig över Fiby urskog, kan
man vara förvissad om att han med omfattande medhjälparesurser vid sin
sida ivrigt och plikttroget letat efter ett sådant område, innan han medverkar
till att undandraga Fiby-skogen domänstyrelsens rationella avverkning. Han
har ännu icke lyckats. Skulle icke detta i överensstämmelse med vad de nyss-
nämnda kännarna av Uppsala läns skogar betygat — Länsjägmästare LÜBBECKS
auktoritet erkänner professor HESSELMAN blott vad detta län, ej landskapet i
sin helhet beträffar — vilkas erfarenhet härutinnan vida överskrider HESSEL-
MANS och min, tyda på att alla sådana strävanden äro dömda att misslyckas,
även vad hela landskapets hällmarks- och grannaturskogor beträffar, åtmin-
stone om man vill som vid Fiby ha dem kombinerade.

*Om ett naturskogsområde, av enligt HESSELMANS beräkningar större betydelse än
Fiby urskog, verkligen skulle anträffas i Uppland, varför skall endast detta område
fridlysas och Fiby skog offras? Vilken auktoritet står bakom denna godtyckliga
och kategoriska fordran på att Uppland blott får ha ett naturskogsområde? Varför
ej söka rädda båda åt naturskyddet? För mig personligen, som ägnat avsevärda
delar av min mannagärning åt naturskydd och angränsande forskning och här-
under skaffat mig kännedom om, huru ytterligt nära förintelsen urskogen och
naturskogen söder om limes norrlandicus stå, vore det en bjudande plikt att verka
härför.*

Uppsala, Växtbiologiska Institutionen, maj 1935.

